

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Віталій Туренко

Жінки в античній філософії:
постаті, праці, концепції

Монографія

Київ
Видавництво Ліра-К
2021

УДК 1:316.346.2-055.2]"652"(02)

T86

*Рекомендовано до друку
Вченою радою філософського факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол №9 від 26 лютого 2021 р.)*

Рецензенти

Звонська Л.Л., доктор філологічних наук, професор, професор кафедри загального мовознавства, класичної філології та неоеелліністики Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Савельєва М.Ю., доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії науки і культурології Центру гуманітарної освіти НАН України.

Туренко В.Е.

T86 Жінки в античній філософії: постаті, праці, концепції: монографія. – К., 2021. – 236 с.
ISBN 978-617-520-090-2

Пропонована монографія є першим у пострадянському просторі комплексним дослідженням феномену жінки в античній філософії. Автор, ставлячи за мету реконструювати розуміння жінки в давньогрецькій і давньоримській філософських думках, прямує двовекторно. По-перше, він розглядає безпосередньо античних філософинь, детально аналізуючи творчу спадщину кожної з них, наводячи оригінальні тексти збережених праць та їх фрагментів, а також свідчень про них. Варто зауважити, що поряд з давньогрецькими і латинськими текстами у книзі вперше подано переклади українською мовою, що додає новизни даному дослідженню в контексті розвитку антикознавства на вітчизняних теренах. По-друге, автор надає загальну характеристику осмислення жінки від ранніх давньогрецьких філософів і філософинь до кінця епохи еллінізму, висвітлюючи всю палітру розуміння її значення у соціумі.

Водночас, для більш повної картини «жіночого питання» в античності та взаємозв'язку з філологією, міфологією та епічною літературою, автор зосереджує увагу на міфологічних сюжетах і творах Гомера і Гесіода.

Книга буде корисна як для антикознавців, істориків філософії, так і для культурологів, істориків, класичних філологів, фахівців з гендерної проблематики.

ISBN 978-617-520-090-2

© Туренко В.Е., 2021

© Видавництво Ліра-К, 2021

ЗМІСТ

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ	6
ВСТУП	10
ЧАСТИНА I. ЖІНКА В АНТИЧНІЙ КУЛЬТУРІ: ВІД МІФУ ДО ЛОГОСУ	13
1.1. Фемінний статус в античній міфології: богині vs жінки.....	14
1.2. «Жіноче питання» в епічній літературі: Гомер vs Гесіод.....	20
1.2.1. Жінки в гомерівському епосі: між Єленою Прекрасною та Пенелопою.....	20
1.2.2. Гесіод: мізогонія чи апологія жінки?.....	23
Висновки до першої частини.....	31
ЧАСТИНА II. АНТИЧНІ ФІЛОСОФІНИ: ЖИТТЯ, СВІДЧЕННЯ ТА ПРАЦІ	32
2.1. Ранні давньогрецькі мислительки.....	33
2.1.1. Клеобуліна Родоська.....	33
2.1.2. Полігнота Мілетська.....	37
2.1.3. Фемістоклея Дельфійська.....	37
2.2. Піфагорійські філософині.....	38
2.2.1. Мислительки піфагорійської школи та їх праці та псевдоепіграфи.....	45
2.2.1.1. Есара Луканська.....	45
«Про людську природу».....	46
2.2.1.2. Мелісса.....	49
«Лист до Клеарети».....	50
2.2.1.3. Мія Кротонська.....	51
«Лист до Філіс».....	52
2.2.1.4. Птолемея Кіренська.....	54
«Коментар з ‘Гармоніки’ Птолемея».....	54
2.2.1.5. Феано Кротонська.....	58
«Апофтегми».....	60
«Про благочестя».....	63
«Листи».....	64
2.2.1.6. Фінтіс Спартанська.....	78
«Про жіночу стриманість».....	79
2.2.2. Піфагорійські філософині: «аграфічне коло».....	83
2.2.2.1. Абротелія та Піссірода Тарентські.....	83
2.2.2.2. Арігнота та Дамо Кротонські.....	84
2.2.2.3. Бабеліка та Бео Аргоські.....	85
2.2.2.4. Ехекратія Фліунтська та Тірсеніда Сібариська.....	85
2.2.2.5. Лакедемонські мислительки: Біндака, Клеехма, Кратесіклея, Теадуса, Хілоніда.....	85

2.2.2.6. Тіміха Спартанська.....	87
2.3. Роль та значення філософинь у Сократа і сократичних шкіл.....	91
2.3.1. Арета Кіренська	92
2.3.2. Аспасія Мілетська.....	93
2.3.3. Гіпархія Маронійська	97
2.3.4. Діотіма Мантінейська.....	102
2.3.5. Доньки Діодора Крона: Аргія, Артемесія, Менексена, Пантаклея та Теоґніда	108
2.3.6. Нікарета Мегарська	108
2.3.7. Нікіон	110
2.3.8. Сотейра Афінська	110
2.4. Періктіона та філософині платонівської Академії.....	111
2.4.1. Аксиофея Фліунтська	112
2.4.2. Арія.....	113
2.4.3. Ласфенія Мантінейська	114
2.4.4. Періктіона	115
«Про жіночу гармонію»	116
«Про мудрість»	121
2.5. Епікурейські мислительки: дружини vs гетери.....	122
2.5.1. Батіда та Феміста Лампсакійські.....	124
2.5.2. Леонтія Афінська	126
«Лист Леонтії Ламії»	128
2.5.3. Помпея Плотіна.....	130
2.5.4. Послідовниці Епікура та Метродора: Боїдія, Гедея, Деметрія, Еротія, Мамарія та Нікідія	133
2.6. Представниці стоїчної філософської школи.....	135
2.6.1. Аррія Старша, Аррія Молодша та Фаннія	135
2.7. Друга софістика	140
2.7.1. Юлія Домна	140
2.8. Філософині неоплатонічної традиції.....	142
2.8.1. Асклепигенія Афінська	142
2.8.2. Гіпатія Олександрійська.....	145
2.8.3. Едесія Олександрійська.....	159
2.8.4. Сосіпатра Ефеська	160
2.8.5. Учениці Плотіна: Геміна, Амфіклея та Геміна.....	168
2.9. Представниці античного перипатетизму	169
2.9.1. Донька Олімпіодора Олександрійського.....	169
2.9.2. Феодора Емеська.....	169
Висновки до другої частини.....	170

ЧАСТИНА ІІІ. ПОГЛЯД АНТИЧНИХ МИСЛИТЕЛІВ НА ЖІНКУ:

ФІЛОСОФИ VS ФІЛОСОФІНИ

3.1. Рання давньогрецька філософія про жінку: між природою та соціумом	171
3.2. Платонівський корпус: оптимізм і песимізм в осмисленні жінки	172
3.3. Арістотелівське розуміння (не)досконалості жінки	183
3.3. Арістотелівське розуміння (не)досконалості жінки	191

3.4. Багатогранність роздумів про жінку за доби еллінізму: від скептиків до неоплатоніків	199
3.5. Античні філософині про основні риси жінок	205
Висновки до третьої частини	213
ВИСНОВКИ	215
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРА	217
ДОДАТКИ	234

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

Епічний цикл

Гесіод

Catal. – «Каталог жінок»
Ora et dies – «Труди і дні»
Scut.Herc. – «Щит Геракла»
Theog. – «Теогонія»

Гомер

НН – «Гомерові гімни»
ІІ. – «Іліада»
Од. – «Одісея»

Фрагменти і праці ранніх давньогрецьких мислителів:

ДК – «Фрагменти досократиків» Дільс-Кранца
LM – «Рання давньогрецька філософія» Лакса-Моуста
Demokrat. – «Збірник висловів Демократа-філософа»

Платонівський корпус

Apol. – «Апологія Сократа»	Charm. – «Хармід»
Crat. – «Кратіл»	Gorg. – «Горгій»
Laxet – «Лаксет»	Leg. – «Закони»
Menon – «Менон»	Menex. – «Менексен»
Parm. – «Парменід»	Phaed. – «Федон»
Prot. – «Протагор»	Resp. – «Держава»
Symp. – «Бенкет»	Tim. – «Тимей»

Арістотелівський корпус

Eth.Nic. – «Нікомахова етика»	Cat. – «Категорії»
De caelo – «Про небо»	Gen. anim. – «Про виникнення тварин»
Meth. – «Метафізика»	Part. anim. – «Про частини тварин»
Poet. – «Поетика»	Polit. – «Політика»
Phys. – «Фізика»	Rhet. – «Риторика»

Праці і псевдоепіграфи античних філософів

Es. De nat.hom. – Есара Луканська «Про людську природу»	Mel.Ep. – «Лист Мелісси до Клеарети»
Myia Ep. – «Лист Мії до Філіс»	Per. De mul.harm. – Періктіона «Про жіночу гармонію»
Per. De sapient. – Періктіона «Про мудрість»	Phint. De mul.mod. – Фінтіс «Про жіночу россудливість»
Theano De piet. – Феано «Про благочестя»	Theano Ep. – Феано «Листи»

Елліністичні мислителі та письменники

Ad Men. – Епікур «Лист до Менедема»	Aeliaen. Var. hist. – Клавдій Еліан «Строкати оповідання»
Aët – Аецій «Думки філософів»	Aetern. – Філон Олександрійський «Про вічність світу»
Alciphron – «Збірник Алкіфрона»	Anonym. Proleg. – «Анонімні Пролегомени до Платонівської філософії»
Ath. – Афіней «Бенкет мудреців»	De elocut. – Деметрій Фалерський «Про висловлювання»
De vita Pyth – Ямвліх «Життя Піфагора»	Diog.Laert. – Діоген Лаерцій «Про життя, вчення і висловлювання відомих філософів»
Ench. – Епиктет «Енхирідійон»	Eunap.Vitae.Soph. – Євнапій «Життя філософів і софістів»
In Platonis Alcibiadem – Олімпіодор Молодший «Коментар на “Алківіада” Платона»	Marinus.Vita Proclii – Марін Неаполітанський «Життя Прокла»
Max. Tug. – Максим Тірський «Філософські промови»	Philostr.Ep. – Флавій Філострат «Листи»
Sen. Ep. – Сенека «Моральні листи до Луцилія»	Syn.Epist. – Синезій «Листи»
	Themist.Orat. – Фемістій «Промови»

Апулей

De Plat. – «Про Платона і його вчення»	Flor. – «Флоріди»
--	-------------------

Дамаскій

Damasc.apud Phot.codex – Дамаскій в «Бібліотеці» Фотія	Damasc.In Parm. – «Коментар на «Парменіда» Платона»
Damasc.Princ. – «Про першоначала»	Damasc.Vita Isidori – «Життя Ісідора»

Іоанн Філопон

In De gen. anim. – «Коментар на “Виникнення тварин” Арістотеля»	In Phys. – «Коментар на “Фізику” Арістотеля»
--	---

Лукіан

Luc. Eunuchus – «Євнух»

Luc. Muse. Enc. – «Похвала мусі»

Плутарх

Adv. Colot. – «Проти Колота»

Coniug.praes.– «Настанови молодятм»

Conv.Sept.Sap – «Бенкет семи мудреців»

De curios. – «Про цікавість»

De lat. viv. – «Чи добре сказано “Жити непомітно”»

Mul.virt. – «Про жіночу чесноту»

Non posse – «Про неможливість жити щасливо, притримуючись Епікура»

Pericl. – «Перікл»

Plac. – «Думки філософів»

Qu. conv. – «Бенкетні розмови»

Порфірій

Ad Marc. – «Лист до Марцелли»

De abst. – «Про утримання»

In Harm. – «Коментар на “Гармоніку”

V. Pyth. – «Життя Піфагора»

Клавдія Птолемея»

Секст Емпірик

Pyrr. – «Пірронові підвалини»

Adv. math. – «Проти математиків»

Сімплікій

Comm.Enchir. – «Коментар на “Енхірідійон” Епіктета»

Simpl.in Phys. – «Коментар на “Фізику” Арістотеля»

Цицерон

De fin. – «Про межі добра і зла»

De Inventione – «Про знаходження матеріалу»

De nat.deor. – «Про природу богів»

In Pisonem – «Проти Пізонія»

Tusc. – «Тускуланські бесіди»

Античні лікарі

Гіппократ

Aphor. – «Афоризми»

De superfet. – «Про суперфетацію»

De regim. – «Про дієту»

Epist. – «Листи»

Гален

De Theriaca, ad Pisonem – «Про теріак до Пізонія»

In Hippocr.Epide.comm. – «Коментар на “Епідемії” Гіппократа»

Античні і середньовічні історики та географи

Dio Cass. – Діон Кассій

Hdt. – Геродот «Історії»

«Римська історія»

J.Malalas Chronogr. – Іоанн Малала

Paus. – Павсаній «Опис Елади»

«Хронографія»

Philost.Hist.eccl. – Філосторгій

«Церковна історія»

Strabo. – Страбон «Географія»

Theophanes.Chronogr. – Феофан Сповідник «Хронографія»

Socr.Hist.eccl. – Сократ Схоластик

«Церковна історія»

Tacit. Histor. – Тацит «Історія»

Патристика і схоластика

PG – Грецька Патрологія Ж.-П. Міня

Adv. Iov. – Ієронім Стридонський

«Проти Йовініана»

Sensor. – Цензорін

«Про день народження»

Hippol.Refut. – Іполіт Римський

«Заперечення усіх ересей»

Strom. – Климент Олександрійський

«Стромати»

PL – Латинська Патрологія Ж.-П. Міня

C. Cels. – Оріген «Проти Цельса»

Div. inst. – Лактанцій «Божествені настанови»

Phot. – «Лексикон» Фотія патріарха Константинопольського

Tert.Apolog. – Тертуліан «Апологія»

Античні праці/корпуси з аграрної тематики і ветеринарії

Colum. – Колумела «Про сільське господарство»

Hippiatr. – «Корпус грецьких гіпіатріконів»

Georon. – «Геопоніка»

Pallad. – Рутилій Паладій «Про сільське господарство»

Класичні словники та зібрання античних творів

Aët – Аецій «Думки філософів»

Anth. Pal. – «Палатинська Антологія»

DphA – «Dictionnaire des Philosophes Antiques»

Epistologr. Gr – «Грецька епістолографія»

E.gen – «Etymologicum Genium»

FGH – «Фрагменти грецьких істориків»

FM – «Florilegium Monacense»

Hesych. – «Лексикон» Гесіхія

SHA – «Автори життєписів Августів»

Stob. – «Антологія» Стобея

Suda – «Словник Суди»

SVF – «Stoicorum veterum fragmenta»

Папіруси

Pap. Herc. – «Геркуланумський папірус»

POxy – «Оксірінхський папірус»

ВСТУП

Присвячується Катерині Козар і Андріанні Ромі з вдячністю за дружбу і підтримку

Тема жінки у філософії існує стільки, скільки існує сам цей феномен людської культури. З одного боку, людство наче «зверху до низу» експлікувало дану проблематику, однак, з іншого боку, жінка в різних її іпостасях і проявах не перестала бути таємницею.

Поряд з цим в античних студіях увага зосереджується на філософах, тоді як філософині якщо і згадуються, то частіше лише дві особи – Феано і Гіпатія. Втім, досліджувана епоха значно багатша на представниць прекрасної половини людства. І саме розгляд їх напрацювань і здобутків свідчить про непересічне значення як у формуванні, так і взагалі розвитку філософського дискурсу даного історичного періоду.

Варто відзначити, що першою спробою осмислення ролі та значення жінки в розвитку античної філософії стала праця латинською мовою французького філолога Ж. Менажа «*Historia mulierum philosopharum*» (Історія філософинь) (1690 р.)¹, у якій він описав 50 мислительок даного періоду і розкрив ключові їх погляди та переконання. Втім, вона не була позбавлена вад, оскільки він категорично вважав, що праці піфагорійок були написані ними самими. Водночас, саме дана праця стала ключовим поштовхом до розуміння того, що антична філософія – це не лише «маскулінний» розвиток філософської думки, проте помітне місце займали в ній жінки. Однак надалі аж до ХХ ст. дана тематика, по суті, оминалася антикознавцями.

Лише в другій половині ХХ ст. почалися систематичні та комплексні дослідження цієї теми у межах гендерного погляду на історію філософії. Зокрема, можемо відзначити наукові праці К. Вайдер², М. Е. Вейс³, П. Гордон⁴, Д. Датсч⁵, Д. Пелло⁶, Я. Плант⁷, С. Померой⁸, А. Хьойзенга⁹ тощо. Вони також слугували

¹ Menagio, A. (1690). *Historia mulierum philosopharum*. Accedit ejusdem Commentarius Italicus in 7. sonettum Francisci Petrarchae, à re non alienus. Lugduni: apud Anissonios, Joan Posuel, & Claudium Rigaud, 261 p.

² Wider, K. (1986). *Women Philosophers in the Ancient Greek World: Donning the Mantle, Hypatia*, 1 (1), pp. 21–62.

³ Waithe, M.E. (1987). *A History of Women Philosophers. Volume 1, 600 BC-500 AD*. Boston: Martin Nijhof, 245 p.

⁴ Gordon, P. (2012). *The Invention and Gendering of Epicurus*, University of Michigan Press, viii + 222 p.

⁵ Dutsch, D. M. (2020). *Pythagorean Women Philosophers: Between Belief and Suspicion* (Oxford Studies in Classical Literature and Gender Theory Series), Oxford University Press, 304 p.

⁶ Pellò, C. (2018). *Women in Early Pythagoreanism*, Dissertation is submitted for the degree of Doctor of Philosophy. University of Cambridge,

⁷ Plant, I.M. (2004). *Women Writers of Ancient Greece and Rome: An Anthology*, University of Oklahoma Press, 268 p.

⁸ Pomeroy, S. (2002). *Spartan Women*. Oxford University Press, 198 p. 89. Pomeroy, S. B. (2013). *Pythagorean Women: Their History and Writings*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 172 p.

⁹ Huijzena, A. (2013). *Moral Education for Women in the Pastoral and Pythagorean Letters*. *Philosophers of the Household*. Leiden-Boston, Brill, 447 p.

одним з векторів теоретико-методологічної основи даного дослідження. Разом з тим, слід підкреслити, що ці напрацювання стали основою для появи окремого напрямку в класичних дослідженнях – Woman's Classics («жіноче антикознавство»), у межах якого розглядається значення жінки в античності та досліджуються видатні представниці даної епохи.

Окрім цієї групи досліджень, для написання пропонованої монографії важливим стало залучення ще наступних груп наукових розвідок:

1) оригінальні тексти (псевдоепіграфи) античних філософів, які містяться в антології Іоанна Стобея, а також у класичних виданнях Х. Тесльофа та Р. Гершера;

2) першоджерела античних філософів і діячів – Арістотеля, Платона, ранніх давньогрецьких мислителів, представників елліністичних шкіл, географів, істориків, лікарів тощо;

3) зібрання античних творів і словники: «Словник Суда», «Dictionnaire des Philosophes Antiques», «Epistolographi Graeci» Р. Гершера, «Etymologicum Genium», «Fragmentum historicum graecorum», «Лексикон» Гесісія Олександрійського, «Антологія» Стобея, «Stoicorum veterum fragmenta».

4) наукові напрацювання з суспільно-культурного стану жінки в античності.

Відповідно, саме завдяки такому комплексу літературних джерел можна виокремити наступну специфіку цієї монографії:

➤ в якості пропедевтичного матеріалу висвітлюється міфологічний та епічний аспект феномену жінки в античності;

➤ на відміну від західних наукових студій, подаються не лише переклади з коментарями, але й оригінальні тексти з класичних видань творів відповідної постаті;

➤ висвітлюється загальний огляд розуміння жінки в античній філософії від ранніх мислителів до неоплатоніків.

Відтак, перший розділ є пропедевтичним. Він присвячений загальному розумінню феномену жінки в античному суспільстві. Автор рефлексує над міфологічним уявленням про жінку. Не можна було оминати також загальне культурологічне висвітлення досліджуваної проблематики, що розкривається в огляді феномену жінки в контексті епосів Гомера і Гесіода.

Другий розділ, найбільш об'ємний і розлогий, присвячено безпосередньо античним філософіям. Він охоплює майже тисячу років, починаючи від учениць першого філософа – Фалеса Мілетського і закінчуючи представницями неоплатонізму та пізнього перипатетизму. Відзначимо, що на відміну від західних досліджень, присвячених даній темі, ми не розглядаємо мислительок, які належать до християнської традиції (свв. Катерина, Макрина, Євдокія тощо). Безумовно, вони жили в античному суспільстві, проте їх світогляд, перш за все, був релігійним, монотеїстичним і християнським. Відтак, експлікація їх поглядів, на наш погляд, видається більш доречною у межах висвітлення діяльності та світоглядних переконань середньовічних мислительок.

Необхідно підкреслити, що пропонована монографія наповнена як оригінальними текстами, так і українськими перекладами, які було зроблено

вперше. Отож, вітчизняний читач має змогу повною мірою осягнути особливості поглядів і рефлексій мислительок античності в різні етапи її розвитку.

У свою чергу, останній розділ присвячено рефлексіям філософів і філософинь про жінку. Відтак, автор намагався у пропонованій монографії висвітлити повну картину «жіночого питання» в античній філософії: розкрити його через персоналії та дослідити погляди філософів різних періодів античності на природу та значення жінки.

Насамкінець, варто наголосити на тому, що автор щиро вдячний вельмишановним рецензентам професоркам Лесі Звонській і Марині Савельєвій, які надали позитивні відгуки на пропоновану працю, що сприяло рекомендації її до друку.

Не можу не висловити вдячність керівництву Київського національного університету імені Тараса Шевченка та філософського факультету, а також старшим колегам як з Університету, так і інших закладів вищої освіти і наукових установ України – Світлані Березиній, Євгену Бистрицькому, Михайлу Бойченку, Володимиру Гандзюрі, Інні Голубович, Наталії Іщук, Наталії Корчак, Анатолію Маслову, Вадиму Менжуліну, Дмитру Неліпі, Олені Предко, Олегу Сербіну, Максиму Ситницькому, Світлані Стоян, Сергію Терепищеву, Вікторії Черняхівській, Юрію Чорноморцю, Дмитру і Катерині Шевчуку, Володимиру Цвиху, Олені Щербині, Валентині Якубіній. Щира вдячність батькам та близьким людям і колегам – Вікторії Запорожець, Катерині Козар, Андріанні Ромі, Марії Костенко, Валерії Фостіковій, Роману Самчуку, Вікторії Омельченко, Ксенії Зборовській, Володимиру Волковському, Андрію Кулику, Анастасії Боровській, Анастасії Савдеєвій, Артему Олійнику за всіляку підтримку і натхнення під час роботи над даною книгою.

ЧАСТИНА І.

ЖІНКА В АНТИЧНІЙ КУЛЬТУРІ: ВІД МІФУ ДО ЛОГОСУ

1.1. Фемінний статус в античній міфології: богині vs жінки

Уявлення про сутність жінок та їх значення в античній міфології досить строкате. Воно зумовлене великою кількістю різних персонажів, які відображають різні відтінки та грані як буття загалом, так і людського життя, зокрема.

На наш погляд, концептуальним буде виділити такі групи жіночих образів богинь та представниць давньогрецької міфології:

- 1) примордіалістські (первинні): Афродіта, Гея, Гера, мойри тощо;
- 2) титаніди: Мнемосіна, Рея, Тея, Феба, Феміда, Тефіда (інколи ще додають Діону);
- 3) олімпійські: Афродіта, Артеміда, Афіна, Геба, Гера, Гестія, Деметра, Ліфія, музи, харіти;
- 4) водні: Амфітріда, Бентесікіма, Брізо, Кето, Еврібія, Левкофея, Родос, Тефіда, Фетіда, велика кількість океанід, nereїд, наяд, німф;
- 5) небесні: Авра, Нефела, Хіона, три гесперіди, велика кількість гіад, сім плеяд.

6) персоніфікації (антропоморфні): Адефагія (обжерливість), Айдос (сором), Алала (бойовий клич), Амеханія (безпорадність), Амфілогія (диспути), Алетейя (реальність, очевидність, істина), Анайдея (безсоромність), Андроктасія (ненавмисне вбивство), Апата (обман), Ата (омана), Астрея (невинність), Афелея (легкість і простота), Ахліс (туман смерті), Біа (сила, влада), Дисномія (беззаконня), Діке (справедливість), Іріда (розбрат), Гармонія (узгодженість), Гедоне (наслода), Гомоноя (єдність думки), Гюбріс (нахабство), Евфюма (добрий знак), Евтенія (багатство), Елеос (милосердя), Елпіс (надія), Ергія (лінь), Ерса (роса), Євпраксія (добробут), Кора (надмірність), Лампетія (світло), Лімос (голод), Метіда (мудрість), Мнемосіна (пам'ять), Нейкос (суперечка), Немезіда (відплата), Ніка (перемога), Оізіс (тривога), Паліоксіс і Пріоксіс (богині втечі та переслідування під час битви), Пейто (спокуса), Сотерія (безпека), Софросюне (розсудливість), Тюхе (щастя), Феміда (правосуддя), Фетуса (блиск), Філотес (дружба), філофросюне (дружелюбність), гарпії (штормовий вітер), горгони (страх), граї (духи старості), кери (духи насильницької смерті), ори (богині сезонів), махи (духи боротьби), сирени (підступна морська поверхня) та інші.

- 7) валеологічні: Акесо, Епіона, Панацея та її сестри (Гігієя, Гігія та Іасо);
- 8) сільські: Амфіктіона, Агдістіс, Брітомартіда, Етна, Левка, Ма, Рапсо, Телета, альсеїди, анфуси, дріади, епімеліди, менади, напеї, ореади, пегасіди;
- 9) аграрні: Афайя, Деспіна, Еуностус;
- 10) хтонічні (підземні): Ангела, Геката, Макарія, Меліноя, Персефона, Хтонія, ерінії, лампади, кабіри, мелії.

Розглянемо кожну з цих груп детальніше.

Передусім, слід звернути увагу на те, що, згідно з «Теогонією» Гесіода, трансцендентним началом усього суцього була Гея, тобто жіноче начало [Theog.]. Це говорить про досить давні корені такого уявлення, коли панував матриархат на грецьких землях. До речі, тут Гесіод опонує теогонії Гомера, який вважав, що першим богом був Океан [II. XIV 201, 246].

Водночас, підкреслимо, що Гесіод, імовірно, дотримується більш давньої космогонії, ніж Гомер. Те, що це так, свідчить той факт, що в мікенській культурі можна бачити більшу кількість богинь, аніж богів. Зокрема, доречним буде згадати таких богинь мікенського пантеону, як Артеміда, Дівія, Посідея, Іліфія, Ерінії, Потнія, Гера, Манаса та інші¹⁰.

Важливо також відзначити, що давньогрецьке слово Γαῖα є загальногрецькою формою аттичного Γῆ та дорійського Γᾶ, які мають значення «Земля». Походження слова невідоме, хоча, можливо, воно має протоіндоєвропейські корені¹¹. В етимологічному словнику Р. Бекеса постулюється його виникнення до появи протогрецької мови¹². Водночас, у мікенській мові Ma-ka, або Ma-ga, позначало «Мати Земля» і містило корінь «ga»¹³.

Після Геї ми зустрічаємо Афродіту, яка також мала у стародавні часи хтонічний образ. Адже в період фетишистського хтонізму, згідно зі свідченнями історика Тацита, вона зображалася у вигляді кам'яного конусу [Tacit. Histor. II 3].

Етимологія імені цієї богині також свідчить про давність і близькосхідні впливи на появу і формування її образу. Німецький дослідник М. Хандо зазначає, що подана ним інтерпретація походження її назви є вірогідною, а уявлення про неї сягає ще протоіндоєвропейських часів. Згідно з ним, слово «Афродіта» має дві складові: ἀφρός «піна» і δέαται «здається», «сяє», а тому означає «сяюча з піни»¹⁴. Англійські дослідники Д. Мелорі і Д. Адамс також підкреслюють спорідненість давньогрецької богині любові й індоєвропейської богині світанку¹⁵. Однак у науковій літературі існує також ряд гіпотез, які свідчать про негрецьке походження слова «Афродіта»:

1) Вже «батько історії» Геродот говорить про семітське походження цього слова, адже, на його думку, близькою до Афродіти за функціями є фінікійська богиня Aštoret [Див.: Hdt. I.105, 131]. Проте ця гіпотеза не отримала підтвердження у наукових працях відомих дослідників античності;

2) Інша версія про семітського походження Афродіти порівнює її з ассирійським жіночим демоном baḫītu, який зустрічається у текстах Середнього і Пізнього Вавилону¹⁶;

3) У «Великому етимологічному словнику» («Ετυμολογικὸν Μέγα») зазначається, що Афродіта походить від ἀφροδίαιτος «та, що живе делікатно»¹⁷.

Отже, ми можемо бачити, що жінки у стародавні часи дійсно мали більші права, ніж чоловіки, і це позначалося на всьому розвитку та функціонуванні античної міфології. Якщо у соціумі жінка відігравала не таку значну роль, яку ми наразі спостерігаємо, то в міфології вона, дійсно, опиняється нарівні з чоловіками.

¹⁰ Gulizio, J. (2008). Mycenaean Religion at Knossos, *Colloquium Romanum: atti del XII colloquio internazionale di micenologia Roma, 20-25 febbraio 2006*, Pisa and Rome, pp.351–358.

¹¹ Gaia (n.) Online Etymology Dictionary. Available at: https://www.etymonline.com/word/Gaia#etymonline_v_1217

¹² Beekes, R. S. P. (2010). «Γῆ», *Etymological dictionary of Greek*. Leiden-Boston: Brill, pp. 269–270.

¹³ Pierini, R. (2017). An alphabetic parallel for Mycenaean ma-ka. *Kadmos*, 56(1-2), p.95.

¹⁴ Janda, M. (2010) Die Musik nach dem Chaos. Der Schöpfungsmythos der europäischen Vorzeit. Innsbruck: Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, Neue Folge, s.65.

¹⁵ Mallory, J.P. & Adams, D.Q. (1997). *Encyclopedia of Indo-European Culture*. London: Fitzroy Dearborn Publishing, p.92.

¹⁶ Chicago Assyrian Dictionary (1965). Ed. I. Gelb, B. Landsberger, L. Oppenheim, E. Reiner. Oriental Institute of the University of Chicago, Vol.2, p.111.

¹⁷ *Etymologicum Magnum*, (1816). Friedrich Sylburg. Publisher: Lipsiae Apud J.A.G. Weigel, p. 162.

Також необхідно відзначити, що, згідно з «Теогонією» Гесіода, першими жінками-богинями були Ахліс, Ананке, Гемера, Дисномія, Мойри, Ньюхта, Несо і Таласса. Всі вони позначали космогонічне, географічне чи загальнолюдські начала. Слушним буде тут зазначити думку А.Афонасіної, що «Афродіта у Гесіода виглядає більш могутньої богинею, ніж у Гомера, в цілому можна сказати, що вона втілює собою джерело найважливішої рушійної сили в природі, завдяки хіті тварин, людей і богів відбувається розмноження і продовження роду. Афродіта нерозривно пов'язана з Еросом. І я насмілюся припустити тут, що на початку розповіді про створення світу, де Ерос постулюється одним з ненароджених богів [Theog. 120-122], Афродіта немов вже присутня в даному сюжеті»¹⁸

Особливу увагу варто звернути на мойр – жіночих богинь, які у «Державі» Платона зображені наступним чином: вони сидять на високих стільцях, у білому одязі, з вінками на головах, та постійно прядуть на веретені Ананки (необхідності, своєї матері – В.Т.). Водночас, вони супроводжують небесну музику сфер своїм співом: Клото співає про сьогодні, Лахесіс – про минуле, Атропо – про майбутнє [Resp.617c]. За доби архаїки існувало уявлення, що долі богів знаходяться у владі цих жінок.

Хронологічно, після примордіалістських богинь, варто звернути увагу на титанід. Загалом, титани як група належать до доолімпійського пантеону давньогрецької культури¹⁹. Гесіод використовує вираз «колишні боги» (theoi proteoi) стосовно титанів і титанід [Theog. 424]. Вони були вигнаними богами, які вже не були частиною вищого світу²⁰. Швидше за все, вони були богами, що мешкали під землею в Тартарі [Il. VIII 478–481, XIV 274, XIV 278–279; XV 225; Theog. 729, 807–814;]. Їх також могли вважати «богами підземного світу», які протистояли олімпійцям, богам неба²¹.

Сам Гесіод назвав титанів «народженими землею» (хтонічними) [Theog. 697], а в гомерівському гімні до Аполлона Гера молиться до титанів, «що мешкають під землею», закликаючи їх допомогти їй проти Зевса, ніби вони були хтонічними духами²². Схожим чином, в «Іліаді» Гера, присягнувши підземним річкою Стікс, «покликала поіменно всіх богів під Тартаром, яких називають титанами в якості свідків» [Див.: Il. XIV 270–279].

Відповідно, титаніди (Мнемосіна, Рея, Тея, Феба, Феміда, Тефіда), як і титани, мали маргінальний характер у давньогрецькій традиції, перебуваючи під землею. Вони хоча і не володіли повною владою, як олімпійські боги, але останні інколи до них зверталися за певною допомогою у тих чи інших ситуаціях.

Після примордіалістського та титанічного періодів настав третій період у давньогрецькій міфології – олімпійський, у якому головну роль відіграють дванадцять богів. Примітним є те, що хоча й головний богом є Зевс, у цьому пантеоні була чітка рівність між богинями і богами. Це свідчить про те, що хоча

¹⁸ Афонасіна, А.В. (2021). Источники для образа Афродиты у Эмпедокла, *Страсбургский папирус Эмпедокла*. Новосибирск: Центр изучения древней философии и классической традиции НГУ; Офсет-ТМ, с.109.

¹⁹ Hansen, R. & Hansen, W. (2004). Handbook of Classical Mythology, ABC-CLIO, p.302.

²⁰ Hard, R. & Rose H.J. (2004). The Routledge Handbook of Greek Mythology, Psychology Press p.35.

²¹ Woodard, R. (2007). Hesiod and Greek Myth in *The Cambridge Companion to Greek Mythology*, Edited by Roger Woodard, Cambridge University Press, pp. 96-97.

²² Gantz, T. (1996). Early Greek Myth: A Guide to Literary and Artistic Sources, Johns Hopkins University Press, V.1. p.23.

існувала соціальна нерівність, у міфах жінки займали, фактично, однакове положення з чоловіками.

Поряд з олімпійськими богами та богинями, був широко розроблений пантеон водних, небесних і підземних богинь.

Щодо водних богинь, то слушно буде згадати думку Платона у «Федоні», що грецький народ – схожий на жаб, які сиділи навколо водойми – їх численні міста були розпорошені вздовж узбережжя Середземного моря від Еллади до Малої Азії, Лівії, Сицилії та південної Італії [Phaed.109b]. Тому вони шанували багате різноманіття водних божеств. Ареал грецьких морських богинь класичної епохи варіюється від споконвічних сил і олімпійців, з одного боку, до героїзованих смертних, хтонічних німф, обманщиць і чудовиськ, з іншого боку.

З усього пантеону водних богинь особливо вирізняється морська німфа Фетіда, яка з'являється лише на початку і в кінці «Іліади» Гомера. Хоча Фетіда відсутня протягом більшої частини поеми, проте вона зображується напрочуд могутньою і майже всезнаючою фігурою за своєї появи у творі. Вона легко може перехилити волю Зевса і перетворити всі витвори Гефеста на свої цілі. Її пророцтво про долю Ахілла свідчить про рівень передбачення, який недоступний для більшості інших богів у стародавньому епосі.

Водночас, кількість небесних богинь була в рази меншою, ніж водних. Утім, про деяких з них варто сказати окремо..

Так, згідно з міфом, мисливець Оріон став переслідувати сестер Плеяд. Плеяди, рятуючись від його переслідувань, звернулися з благанням про захист до богів. Зевс, щоб захистити їх, перетворив їх на голубів, які зобов'язані були носити Зевсу амброзію. Коли голуби пролітали повз плавучих скель Планкт, які сходилися час від часу, один з голубів гинув, і Зевс оживляв його (за іншою версією, заміняв новим). Однак це не допомогло врятуватися від Оріона, оскільки він не припинив своїх переслідувань. Тоді Зевс перетворив Плеяд на зірки і розмістив їх на небі у вигляді однойменного астеризму в сузір'ї Тільця, а Оріон у покарання за свою зухвалість теж був перетворений на групу зірок і переміщений на небо у вигляді сузір'я Оріон неподалік від Плеяд. Відповідно, Оріон приречений до кінця віку безуспішно переслідувати Плеяд небосхилом [Ora et dies 615-620].

Особливо цікавими видаються хтонічні богині, які перебувають під землею. Більшість з них пов'язана з містичними й езотеричними аспектами.

Передусім, варто зазначити, що хтонічна форма поклоніння має точне значення в грецькій мові; це стосується, насамперед, способу і методу принесення жертв певному божеству чи божествам, які зазвичай називають хтонічними божествами. До них належать також Персефона та Аїд у класичній міфології.

Нічні ритуальні жертвоприношення були звичною практикою в багатьох хтонічних культах. Коли жертва була живою істотою, тварину клали у ботрос (βόθρος, "яма") або мегарон (μέγαρον, "затонула камера")²³. У деяких грецьких хтонічних культах тварину приносили в жертву на піднятому бомосі (βωμός, "вівтар"). Жертви, як правило, спалювалися цілими або закопувалися, а не готувалися та ділилися між жерцями.

²³ Dillon, M. (2002). *Girls and Women in Classical Greek Religion*. London: Routledge, p.112.

У книзі «Мікенський світ» лінгвіст і класик Д. Чедвік стверджує, що багато хтонічних божеств можуть бути пережитками рідної доеллінської релігії, і що багато олімпійських божеств можуть походити з протогреків, що захопили південну частину Балканського півострова наприкінці третього тисячоліття до н. е. Однак він зазначає, що це може бути до певної міри узагальнення, і що походження хтонічних та олімпійських божеств, ймовірно, набагато складніше²⁴. Натомість німецький класик В. Буркерт прямо відкидає уявлення про хтонічних божеств як про догрецьких, а олімпійських божеств як про індоєвропейських у книзі «Грецька релігія». Він коментує наступним чином: «Ці хтонічні боги пов'язані з індоєвропейськими, тоді як олімпійська жертва пов'язана із семітською традицією»²⁵.

Як приклад можемо навести Ангелу (давньогрец. Ἄγγελος), персонажа давньогрецької міфології. Кабіри, боги, що мали силу рятувати від бід і небезпек, встигли занурити Ангелу в річку підземного царства Ахерон, коли вона ховалася від карі своєї матері Гери. Після цього занурення дочка Зевса і Гери стала належати Аїду і отримала епітет «катахтонія» (присвячена підземному царству)²⁶.

З культом хтонічних богинь особливо пов'язані аграрні божества. Вони були заступниками у тому, щоб урожай був багатим, а землі родючими. Їх не так багато, але більшість фахівців виділяють їх в окрему групу, підкреслюючи цим їх непересічну значущість в існуванні античної цивілізації. На противагу цьому сільських богинь було значно більше.

Найбільшим за обсягом є список богів та богинь, які є персоніфікованими абстрактними поняттями. Якщо детально розглянути той список, який ми навели вище, то можемо побачити, що богині втілювали як людські чесноти, так і вади, а також різні соціально-політичні явища та процеси.

В окрему групу виділяють давньогрецьких божеств, які відповідають за здоров'я та лікування. Примітним є те, що більшість цих божеств є жіночими. Особливо місце в цій групі займає донька Асклепія Панацея та її сестри, які уособлюють способи і методи лікування та профілактики різних захворювань (Гігієя, Гігія та Іасо).

Підсумовуючи, можемо наочно зобразити жіночий пантеон давньогрецької міфології наступним чином:

²⁴ Chadwick, J. (1976). *The Mycenaean World*. New York: Cambridge University Press, p. 85.

²⁵ Burkert, W. (1985). *Greek Religion*. Massachusetts: Harvard University Press, p.18-19.

²⁶ Schirmer (1884-1890). *Angelos, Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Ed. Roscher Wilhelm Heinrich. Leipzig: Druck und Verlag von B. G. Teubner, Bd. I. Kol. 348.